

1. Bevezetés

A magyar történeti és területi fejlődés egyik sajátossága, hogy területi fogalmaink időben folyamatosan módosultak, változtak. Még az egyértelműnek tűnő fogalommal, Magyarországgal is értelmezési problémák voltak. Fényes Elek – jogász, statisztikus – 1847-ben hívta fel a politikusok és a nemzet figyelmét arra, hogy Magyarország fogalma négyféle (legszűkebb, szűkebb, tágabb, legtágabb) értelemben jelenik meg a politikai és közbeszédben. A legszűkebb értelemben csak az Anyaországot értették alatta. Szűkebb értelmezésben hozzá számították Horvát-Szlavonországot, a tágabb értelmezési körben már magában foglalta Erdélyt is, míg a legtágabb értelemben integrálta mindazon területeket és tartományokat, amelyek történetileg valaha hozzá tartoztak.

Ha ezt a történeti helyzetet és a hozzá kapcsolódó megfogalmazást végiggondoljuk, akkor szükségszerű, hogy minden felfogásban más-más az egyes részek elhelyezésének, országon belüli pozíciójának megfogalmazási lehetősége is. Ez különösen vonatkozik az égtáji viszonyító területi fogalmakra, így a Dél-Magyarország, Alsó-Magyarország, avagy a Délvidék esetére is. A „Dél- és a Délvidék” így szükségszerűen eltérő területi tartalmat fejezett ki a különböző országfelfogásokban és az egyes történelmi korszakok szereplői számára.

Az égtájak szerinti tájékozódás, illetve területi viszony-meghatározás minden nép (így a magyarságban is) történetében viszonylag korán megjelent. Egy letelepült nép, etnikai közösség különböző jellegű csoportjainak eltérő dimenziójú kell, hogy legyen a területi szemlélete. Az adott közösség körében természetes és funkcionális, hogy a korai időszakról kezdve az „országos szintű” politikai és katonai elit rendelkezett a legnagyobb dimenziójú külső és a leginkább meghatározó jellegű belső területi viszonyító szemlélettel. (A későbbiek során feltehetően a kereskedők körében vált szakmai elvárássá a nagy- és kistérségi tájékozódás, viszonyítás és mozgás).

A „Dél, illetve” Délvidék” kérdésköre feltehetően a honfoglalástól kezdve jelen kellett, hogy legyen a magyar politikai, katonai, majd vallási elit körében. A Bolgár Birodalom, illetve Bizánc közelsége és a kapcsolattartás jellege egyértelműen ki kellett, hogy alakítsa a „Dél felé tekintés” szükségszerűségét.

Lényegében a keresztény magyar állam létrehozásától kezdve megindult a magyar politikai tér birodalmi szerkezetűvé válása, s ebben a tekintetben a legnagyobb területi amplitúdóval a déli területeke jelentkezett. Szükségszerűen ketté kellett, hogy váljon az „ország” déli része, illetve a „birodalom déli része” fogalma differenciáltan épüljön be a politikai, katonai, vallási elit tudatába és tevékenységébe.

A török hódítással új területi struktúra (három részre szakadt ország) és „délkép” alakult ki. A török hódoltság területe bírt egyfajta másság-jelleggel, amelynek a visszaszerzéséről a magyarság soha nem mondott le.

A török kiűzése után a katonai határőrvidék vált egyfajta folyamatosan vitatott déli területi problémává. Még a sok szempontból racionális II. József féle közigazgatási reform is megtartotta a határőrvidék elkülönültségét.

Amikor hosszú távú történeti - területi folyamatok kis terjedelmi keretek közötti elemzésére vállalkozunk, szükségszerűen két megközelítést alkalmazhatunk: az általánosból (az országból) tekintünk az adott területi egység felé, avagy az adott régiót kiemelve, a maga sajátosságai bázisán próbáljuk elemezni. Mind a Délvidék felfogásának és területi

lehatárolásának az ország egészéhez képest van értelme, mind pedig a közigazgatási területszervezés változásai (minden regionális sajátosságuk ellenére) mindenkor egységes folyamatba rendeződtek.

A Délvidék sok szempontból különös figyelmet érdemel a magyar területi fejlődésben. A történelmi szállásterület a leginkább Dél felé volt nyitott, s ha a politikai határok változásait nézzük, akkor is sajátos a tekintetben, hogy a honfoglalás időszakában meglévő bolgár hatalmi szomszédságot a bizánci, majd a török váltja fel, hogy aztán megjelenjenek a török hódoltság alól szabaduló kisebb nemzetek önálló államalapítási kísérletei is.

Az elemzés időhorizontja a keresztény államalapítástól a felvilágosult abszolútizmus korszakáig terjed. II. József területi reformja (1786-1790) csak rövid ideig volt jelen a magyar közigazgatás történetében, mégis elméleti összefüggéseit tekintve mind a mai napig hatóan befolyásolja a közgondolkodást, sőt a reformokhoz való viszonyulást is.

1796-ban megjelent Magyarország földleírása (németül és magyarul is) Szaller György tollából, s a mű a mi témánk szempontjából azért érdekes, mert a német és magyar nyelvű változatban eltérő térszemléletet és topográfiai lehatárolást érvényesített a szerző.

2. Táj, ország, birodalom összefüggései a Kárpát-medence déli részén 1526-ig

(Az ország térszemléleti alapstruktúrái lassan alakultak ki, s szinte folyamatosan változtak.) A Kárpát-medence területi egységének a tudata, az egység megélése csak fokozatosan alakult ki. Évszázadokon keresztül a magyar uralmi terület, szállásterületet nem medence, hanem Duna-völgyi szemléletben fogalmazták meg. Az ország egészének ábrázolására vállalkozó Lázár deák térképe (1528) még ezt a felfogást tükrözte.

A Kárpát-medence területi alapegységként való megjelenése csak a XIX. századra alakult ki. Konkrét határainak a megvonása folyamatos viták tárgyát képezte a magyar földrajztudományon belül. Többféle értelmezési köre alakult ki (1. ábra). A nagytérségi szemléletben önálló egységgé vált Erdély, a Dunántúl. Ha a medence legnagyobb táját az Alföldet nézzük, akkor a „Délalföld” és a „Délvidék” több tekintetben is jelentős részben átfedte egymást.

A magyarságnak térszemléleti dolgokban egyszerre kellett eligazodnia a Kárpát-medencén, mint nagytájon belül, a honfoglaláskor megszállt „Anyország” területi viszonyai között, illetve a XI. századtól a formálódó birodalmi keretek között, amelyek mind kivétel nélkül érintették a Délvidék felfogását és lehatárolását.

Pusztaszer (az országalapító és berendező ösgyűlés feltehetően egyszerre valódi és mitizált színhelye) nem vált ország-szemléleti központtá. Annak ellenére nem vált azzá, hogy nagyjából a természeti földrajzi értelemben vett Kárpát-medence mintegy topográfiai központjának is tekinthető.

A nagy folyókhoz kötött relatív (mi mihez képest van innen, illetve túl) térszemléletek hosszú időn keresztül meghatározták a magyar szemléletet. A hatalmi, királyi székhelyek változtak (Esztergom, Fehérvár, Visegrád, Buda), az egyházi központok (érseki, püspöki székhelyek) viszonylag nagy száma miatt nem alakult ki az egy-központú szemlélet.

Az egész országra kiterjedő térszemléleti alapstruktúra a maga teljességében Oláh Miklós püspök munkájában fogalmazódott meg. Oláh Miklós számára Magyarország a négy nagy folyó (Duna, Tisza, Dráva, Száva) országa. Kéziratát Brüsszelben írta, így az ország területi struktúráját is onnan nézte, fogalmazta meg.

A magyar birodalomépítés a középkor „elfogadott nemzetközi szabályai” szerint indult meg, illetve folyt. A birodalomépítés meghatározó és legfontosabb területe az ország déli előtere, az Észak-Balkán lett (2. ábra). Baráth Tibor szerint az országépítés valóságos térfilozófiai megfontolások alapján játszódott le. Ha nem is érthetünk egyet mindenben ezzel

a megállapítással, azt látnunk kell, hogy az Árpád-ház uralkodói teljes mértékben ismerték Magyarország szomszédsági és nemzetközi környezetét, s tudatos területi döntéseket hoztak.

Ha áttekintjük a Kárpát-medence déli területein Magyarország balkáni terjeszkedésének az eseményeit (Szlavónia 1089-1091, Horvátország és Dalmácia 1097-1105, Ráma/Bosznia 1136, Szerbia 1201, Kunország 1228, Szörény 1230, Bulgária 1255), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az ideiglenes, vagy tartós birtokbavétel tudatos birodalomépítési filozófiát tükröz. A Magyar Birodalom a XIII. század közepére elérte az ország déli előterének stratégiai megszervezését.

Ha a területi hódításokat és a magyar uralkodók címeit egybevetjük, akkor azt kell látnunk, hogy a megszerzett területek viszonylag gyorsan változhattak, a királyi címben inkább a stabilitás dominált. Egy idő után a királyi cím már csak területi igényt jelentett, nem valóságos birtoklást, avagy hűbéri kapcsolatot.

Nagy Lajos (1342-1382) uralkodásának végére egy világos, kétosztatú területi-védelmi rendszer jött létre az Anyaország határaitól délre. Kelet felől haladva: Moldva, Havasalföld, Szerbia, Bosznia, Horvátország, míg a belső védelmi zónában a szörényi, a macsói, a sói, az ozorai bánóságok. Ez a kettős védelmi rendszer még Bizánccal szemben épült ki, de igazi jelentőségre majd a törökkel szemben tett szert, amellyel először Nagy Lajos ütközött meg a magyar uralkodók közül.

A török előrenyomulásával először a melléktartományok vesztek el. Erre mintegy válaszul megerősítették az ország déli határai mentén a bánóságokat. A bánóságok a magyar zászlósrnak számító bánok igazgatása alatt álltak, fő feladatuk a védelem megszerzése volt.

1391-től a török kiűzéséig (1718-ig) Magyarország, s különösen annak déli része számára a „tökök kérdése” minden tekintetben meghatározó vált. A Zsigmond (1387-1437) által megkezdett déli erődítési építkezések (kettős várrendszer létrehozása) már a legszűkebb értelemben vett ország déli határainak a védelmét szolgálta. 1456-ban Hunyadi János még meg tudta védeni Nándorfehérvárt, de a győzelmet nem sikerült kiaknázni. Mátyás inkább védekező politikát folytatott déli irányba. Nándorfehérvár 1521. évi elestével a török stratégiai tekintetben a szűkebb értelemben vett ország határain állt.

3. Egyházszerzés és területi berendezkedés fejlődése

Az ország déli részének beintegrálását a Szent István-i hatalmi és területi rendbe jelentősen megnehezítette Ajtony nemzetségfői területi hatalma (egy-egy megfogalmazások szerint önálló törzsi állama). A Marosvár székhellyel létrejött hatalmi tér (magterülete a Maros völgye volt, északon a Körös, nyugaton a Tisza, délen a Duna által határolt terület volt. Délkelet felé Vidinig és Szörényig terjedt) „nem a pogányok földje” volt, hiszen Ajtony és népe már 1002-ben Vidinben felvette a bizánci rítusú kereszténységet. 1028-ban Csanád vezér vezetésével István legyőzte, területeit integrálta. Ajtony leverése után létrejött a Csanádi püspökség, valamint Csanád vármegye. Mindkét képződmény Dél felé gyakorolt erős hatást.

Szent István a keresztény királyság megteremtésekor nem csak az állam egy új formáját valósította meg, de az egyházzal szoros együttműködésben fokozatosan létrehozta az egyházigazgatás területi rendszerét, s benne a legfontosabbakat, a püspökségeket.

A kalocsai székhelyű püspökség feltehetően az esztergomi, a veszprémi után létesült 1002-ben, vagy 1009-ben. A püspökség területe déli irányban a Száváig terjedt, de az is lehet, hogy egyes helyeken át is lépte azt. A püspökség déli részén a Szerémség az akkori ország talán legfejlettebb területeihez tartozott. Sirmium városában élő keresztény közösségek lehettek.

A Kalocsai Püspökség érseki rangra emelkedett, így Esztergom mellett, mintegy az ország „déli érseki tartományát” képezte. Az érseki tartományba tartozott az István által létrehozott Csanádi, Nagyvárad, Erdélyi, majd a Szent László által alapított (1091/95) Zágrábi Egyházmegye is. Szent László Kalocsa mellett Bács városát is megtette társszékhelyé.

A nagy egyházszakadás (1054) sajátos módon érintette a korabeli Magyarország déli területeit, illetve a Kalocsai Érsekséget. A Szerémi Püspökséget lényegében térítő püspökségként hozták létre 1229-ben. A püspökség székhelye a Duna partján fekvő Kő lett. A tatárjárás után a Száva egyik szigetén fekvő Szerémvár lett az egyházmegye székhelye. A térítő püspökség elsősorban a Szávától délre elhelyezkedő területeken tevékenykedhetett.

A Boszniai Püspökség 1233-ban alakulhatott meg. A missziós egyházmegye a kalocsai érseki tartományba került be. A püspökség igazgatási központja a Valkó megyében fekvő Diakováron alakult ki. 1290 körül szintén térítő püspökségi funkcióval jött létre a Nándorfehérvári Püspökség. Tevékenységi és igazgatási területe feltehetően a Szávától és a Dunától délre eső vidékekre terjedt ki. Szerbia megerősödésével a püspökség tevékenysége rövid időn belül ellehetetlenült.

Nagy Lajos hódító és térítő tevékenysége egybekapcsolódott az ország déli részein. 1365 körül jött létre a Bodonyi (Vidini) Püspökség, amelynek elsődleges feladata és hivatása az uralkodó által meghódított és megszervezett Bolgár Bánság egyházi ügyeinek igazgatása volt. (Nagy Lajos a Havasalföld hódoltatása után ugyanígy járt el: 1376-ban létrehozta a Szörényi, majd 1382-ben az Olt folyótól keletre az Argyasi Püspökséget.)

4. A belső közigazgatás kialakításának és fejlődésének folyamatai

Az ország és a Délvidék területi közigazgatásának kialakulási és fejlődési folyamatai sok tekintetben vitatottak. A leginkább bizonytalan, s egyben talán a legélesebb és hosszú történeti vita a királyi várbirtokok, a királyi vármegyék, illetve a nemesivé alakuló megyerendszer körül folynak. A Délvidék tragédiája, hogy a XVI. század elejétől az ország északi részein meginduló új fejlődési szakasz – a török hódoltság miatt – teljesen kimaradt. A török utáni újjászervezés egyes esetekben a „tiszt lap” politikája és döntései mentén mentek végbe.

Magyarország esetében a királyi várbirtok, vármegyrendszer, majd nemesi vármegyrendszer az „ország” területét jelölte ki, a birodalmi terület egységeiben nem feltétlenül jött létre ez a belső közigazgatási területi formáció. A megyék nem egyetlen alapítási aktsussal jöttek létre, hanem történeti evolúciós fejlődést mutatnak. A királyi várbirtokokból formálódó királyi vármegyék fokozatosan alakultak át a nemesség területi hatalmi szervezetévé, nemesi vármegyévé.

Szent István nem hozott egységesen végrehajtandó „megyei törvényt”, ennek feltehetően az volt az oka, hogy a korai időszakban a várbirtokok és vármegyék magánuradalmi dominanciával, s nem átfogó közjogi-közigazgatási szerepkörrel bírtak. A királyi birtokok adományozásai révén folyamatosan változhattak a királyi uradalmi területek.

Történetileg minden területi rekonstrukciós kísérlet (legalább egy tucat komoly kísérletről kell beszélnünk) csak viszonylagos eredményekre jutott. A korábbi kutatások eredményeinek kritikai összegzést adta, s új hipotézist állított fel a területi konfigurációról Kristó Gyula (3. ábra). Szinte minden érintett megye XVIII-XIX. századi helytörténeti irodalma igyekezett megalapozni a Szent István-i eredetet.

Szent István uralkodásának végén három nagy megyét (Bács, Bodrog, Csanád) tekinthetünk a „Délvidék” területének. A XII. század közepére a korábbi hatalmas Csanád megye több kis megyére (Csanád, Arad, Keve, Krassó, Temes, Torontál) tagolódott, így jelentősen megnőtt a megyesűrűség és a megyei igazgatás intenzitása.

Győrffy György Szent István államalapítási, egyházszerkezési és közigazgatás-szerkezési munkáját az egész országra vonatkozóan áttekintő alapművében, illetve az Árpád-kori Magyarország akkori megyéinek részletes feldolgozása és dokumentálása alapján is maradtak bizonytalanságok a megyei területi folyamatokat illetően. (Ezt annál is természetesebbnek kell tartanunk, mert a korabeli vízrajzi viszonyok, s azok változásai miatt önmagában véve is nehezen lehetett vonalas határokat pontosan kijelölni.)

Az ország déli határai mentén a XIII. századtól kezdve formálódtak autonóm közigazgatási területi egységek (bánságok). A hűbéri melléktartományokhoz képest lényegesen kisebb autonómiával bírtak, s nem kerültek felsorolásra a király címei között.

A Hunyadiak (János, Mátyás) rövid időszakára elkészült nagy történeti földrajzi elemzés során Csánki Dezső Temes, Krassó, Keve, Torontál, Bács, Bodrog megyét tekintette „alföldi Délvidéknek”. A települések számbavétele azért fontos, mert a török előtti struktúrát mutatja teljes részletességben.

5. Török berendezkedés

1521-től kezdve a török folyamatosan uralma alá vonja a szűkebb értelemben vett déli területeket. s 1526-ban a középkori Magyarország stratégiai vereséget szenvedett Mohácsnál. 1526-ban és 1529-ben a török még csak katonai menetként vette be Budát, de 1541-től Buda „végleges” elfoglalásával a török stabil jelleggel megvetette lábát Magyarország szívében. Az ország két-, majd három részre szakadásával a török berendezkedett az ország középső területein.

Mind a királyi Magyarország, mind pedig a török vazallussá váló Erdély felé mozgó uralmi határok alakultak ki. Ez hatással volt a török területek belső közigazgatási megszerkezésére, illetve azok változásaira is. Először a budai (1541-1686), majd a temesvári (1552 - 1718), az egri (1596-1690), a kanizsai (1600-1692) a váradi (1660-1692), s legkésőbb az érsekújvári (1663-1685) vilajetet szervezték meg. (Rövid ideig létezett, valójában eseti céllal hozták létre a borosjenői (1594-1597), a szigetvári (1594-1598), a győri (1594-1597), a pápai (1596-1687) vilajeteket. A vilajetek határainak kijelölésekor a sem a korábbi közjogi (a boszniai vilajethez tartozott Horvátország jelentős része, a budai vilajet mélyen benyúlt a volt Szerbia területébe) határokat, sem pedig a volt magyar megyehatárokat nem vették figyelembe. A török a változó katonai érdekei mentén szervezte meg, illetve alakította a területi beosztás legmagasabb szintjét.

Az ország déli része a török uralom kezdetén az egyetlen magyarországi vilajethez, a budaihoz tartozott, majd a török hatalom tetőpontján a budai, az egri és a temesvári vilajetbe tagolódott. Nem egységes, hanem a területi és a központrendszerrel illetően is „megosztott török Délvidékről” kell beszélnünk.

Ugyanez vonatkozott a megyei szinthez közelálló szandzsákságok formálódási folyamatira is. A megszerzett területeket integrálni kellett, majd a kiűzés időszakában a „visszavonulás mértékének megfelelően alakították folyamatosan a területi- és központrendszerrel. A Dél-Alföld és a Délvidék szempontjából a szegedi székhelyű szandzsákság 1541-1686 közötti működésével stabil képződménynek számított. A belgrádi, szerémi, pozsegai, a szendrői szandzsákságok változó területi konfigurációk mellett működtek.

6. A török kiűzése, az új berendezkedés és az első radikális reform

A felszabadító háborúk viszonylag gyorsan kiűzték a törököt Magyarország nagy részéről. Legkésőbb természetesen a Délvidékről. A zentai csata után (1697) után megkötött

karlócai béke (1699) a szűkebb értelemben vett Magyarország – a Temesköz kivételével – felszabadult a török uralom alól. 1716-ban Temesvár is felszabadult. Az 1718-as pozsareváci békében a törökök lemondtak a Temesközről és a Szerémségről. Az utolsó török – osztrák háború 1788-1790 között zajlott, melynek révén II József hadserege megszállta Nándorfehérvárt is.

A török utáni berendezkedés alkotmányos (Pragmatica Sanctio), politikai, gazdasági telepítési, közigazgatás-szervezési tekintetben egyaránt folyt. Prinz Gyula hívta fel a magyar tudományosság figyelmét arra, hogy a török hódoltsági területen több mint 1100 tervezett, szabályos alaprajzú település jött létre, legnagyobb számban az Alföld déli részén.

A török előtti megyerendszer és területi beosztás újjászervezése nem volt lehetőség, hiszen a korábbi társadalmi, településhálózati, igazgatási struktúrák eltűntek, s az új gazdasági-területi elit nem ismerte a régi viszonyokat, s nem is volt érdekelt azok teljes körű visszaállításában.

Mária Terézia (telepítési tevékenységén, szabad királyi városi jogállások adományozásokon túl), a legjelentősebb közigazgatás történeti hatást a főispáni utasításával (a közigazgatás egyfajta egységesítésével), illetve a megyeszékhelyek kötelező kijelölésének az elrendelésével tette. (Minden megyét utasított arra, hogy megyeházat építsen, ott tartsa üléseit, ott őrizze levéltárát, s egyben ott alakítsa ki a börtönt is, ahol rabokat őrizheti.

II. József a felvilágosult abszolutizmus szellemében, valamint az egységes birodalom megteremtésének az igényével (aminek csak egy része volt a közigazgatás átalakítása) hajtottá létre a radikális közigazgatási reformot (4. ábra) Magyarországon is. Elvileg nem vett figyelembe semmilyen korábbi közjogi határt sem (Zala megye Zágráb alá sorolása mutatja ezt a leginkább), de a földrajzi és közlekedési lehetőségeket mérlegelte. Temesvár a reform végrehajtásakor csak katonai szempontból volt erős, valamint a topográfiai fekvése révén válhatott kerületi székhellyé. A négy délvidéki megye (Temes, Krassó, Torontál, Bács) kialakítása a cél függvényében racionálisnak minősíthető. A megyeszékhelyek az új közigazgatási struktúrában elvileg jelentős helyzeti és funkcionális előnyhöz jutottak, de, a rendszer nagyon rövid ideig tartó működése okán is, nem feltétlenül váltak a későbbiekben a megye legnépesebb, gazdasági szempontból legerősebb városaivá. Ezzel együtt mind az ország, mind a Délvidék megyéi szempontjából alapvető politikai és közigazgatás történeti jelentősége van a radikális reform-kísérletnek.

Szaller György németül és magyarul is megjelent monográfiája (1796) abból a szempontból érdekes a mi számunkra, hogy a német nyelvű változatban a bécsi térszemléletet vette át, míg a magyar verzióban már a magyar nemesi nacionalizmus érvényesült. A magyar változat még hordoz térszemléleti bizonytalanságokat.

Szaller monográfiájának – s az őt követő statisztikus jellegű ország-leírásoknak is – az volt a legnagyobb jelentősége, hogy a magyar földrajzi szemlélet fokozatosan csiszolódott. Az ország térszemléleti alaprendjét illetően a közmegegyezés kialakítása csak megkezdődött.

7. Összegzés

Történetileg a leghelytállóbb megállapításnak azt tarjuk hogy: a „Délvidék” fogalma „történeti korszak- és szituáció kötött”, történelmi koronként változónak tekinthető és tekintendő. Tehát a kizárólagos, egyedül elfogadható területi lehatárolás vágya történetileg nem igen hitelesíthető.

A történetileg változó „Délvidék” a mindenkori államhatárok mentén vált jelentőssé a korszak szereplői számára. A határok, illetve a birodalmi struktúrák 1526 előtt meghatározták a belső közigazgatási tagolás peremfeltételeit is. A belső közigazgatás területi változásai igazodtak a határokhoz.

A XVI. századtól kezdve az ország déli határai mentén a Katonai Határőrvidék kialakítása lényegében az évszázados magyar hagyományoknak megfelelően kezdődött meg, illetve kisebb mértékben változott folyamatosan. A Katonai Határőrvidék területén nem csak a védelmi funkciók sajátosságai okán, de egyéb megfontolásokból is sajátos társadalmi, nemzetiségi folyamatok bontakoztak ki. A sajátos területi-funkcionális szervezet hosszú ideig történő fenntartása Habsburg birodalmi érdekek alapján történt.

II. József radikális reformja, a közigazgatás államosítása, s a hozzá kapcsolódó területi reform egy összbirodalmi gondolatba illeszkedett, s a Délvidék területén is ez érvényesült. A Temes vári Kerület négy megyéje (polgári igazgatás alatt), valamint a tőlük délre fekvő határőrvidéki katonai területek (katonai igazgatás alatt) mintegy közösen jelentették a Délvidéket. A kétféle igazgatás egyben azt is jelentette, hogy a Délvidék kétosztatú valójában.

Szaller György monográfiájának megjelenésével megindul az ország egészének földrajzi megismerése, bizonyos értelemben véve nagytérségeinek megalapozása, részben újragondolása. Ebben a folyamatban a Délvidék minden tekintetben érintett lesz a modernizáció egész időszakában.

1. ábra

A Kárpát-medence és Magyarország lehatárolási összetevői és kérdőjelei

Jelmagyarázat: 1 – vízgyűjtő határ, 2 – a medenceállam természetes határa, 3 – Magyarország határa 1914-ben

Forrás: Kogutowicz Károly: Magyarország természetes határa című ábráját (1922) átdolgozta Hajdú Zoltán

2. ábra

A feudális magyar hatalmi tér változásai 1526-ig

Forrás: Hajdú Zoltán: 2005.

3. ábra

Vármegyék, várispánságok Szent István korában

Forrás: Kristó Gyula: 1988.

4. ábra

Magyarország közigazgatási beosztása II. József reformja után, 1786-1790

Forrás: Hajdú Zoltán 2005.

Irodalom

Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. Budapest, 1997. MTA Történettudományi Intézete. História Könyvtár.

Baráth Tibor: Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Kolozsvár, 1943. Nagy Jenő és fiai.

Cholnoky Jenő: Vármegyéink földrajzi kialakulása. Földrajzi zsebkönyv, 1945. Budapest, 1945. Magyar Földrajzi Társaság, pp. 3-13.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet. Budapest, 1894. Magyar Tudományos Akadémiai Kiadó.

Edelényi-Szabó Dénes: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 6. szám, pp. 648 – 714.

Győrffy György: István király és műve. Budapest, 1977. Gondolat Könyvkiadó.

Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I-V. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó.

Győrffy István: Magyarország régi balkáni birtokai – Földrajzi Közlemények, 1916. XLIV (1), pp. 19-37.

Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó.

Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest-Pécs, 2005. Dialóg Campus Könyvkiadó.

Kogutowicz K: Magyarország természetes határai: In: Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly (szerk.) *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre*. Harmadik kiadás. Budapest, 1924. A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának Kiadása.

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. Magvető Könyvkiadó. Nemzet és Emlékezet.

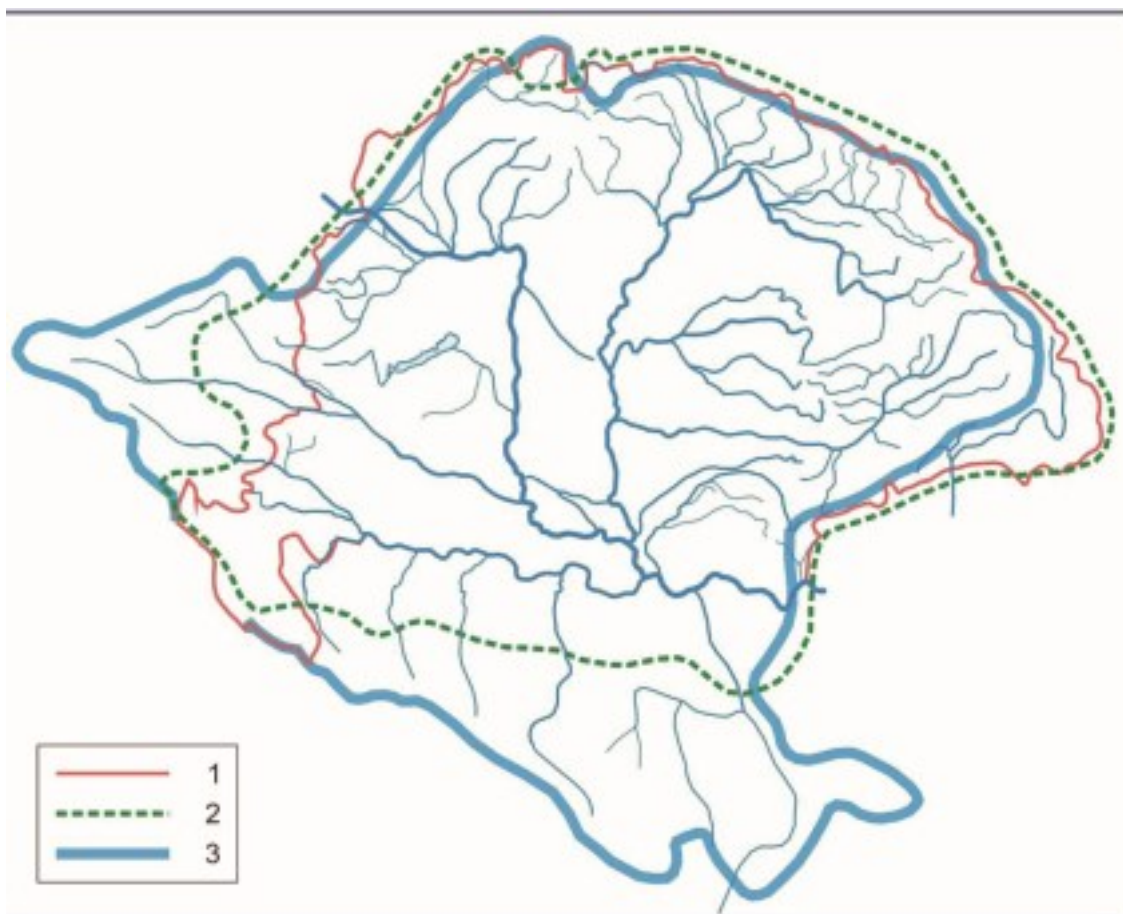
Szabó Pál Zoltán: Horvátország és mai részei a magyar történelemben. In: Földrajzi zsebkönyv 1945. Budapest, 1945. Magyar Földrajzi Társaság, pp. 210-233.

Szaller György: Magyarország földleírásának rövid foglalattya egyegy hozzátartozandó újonnan rajzolt mappával együtt. Pozsony, 1796. Schauuff János.

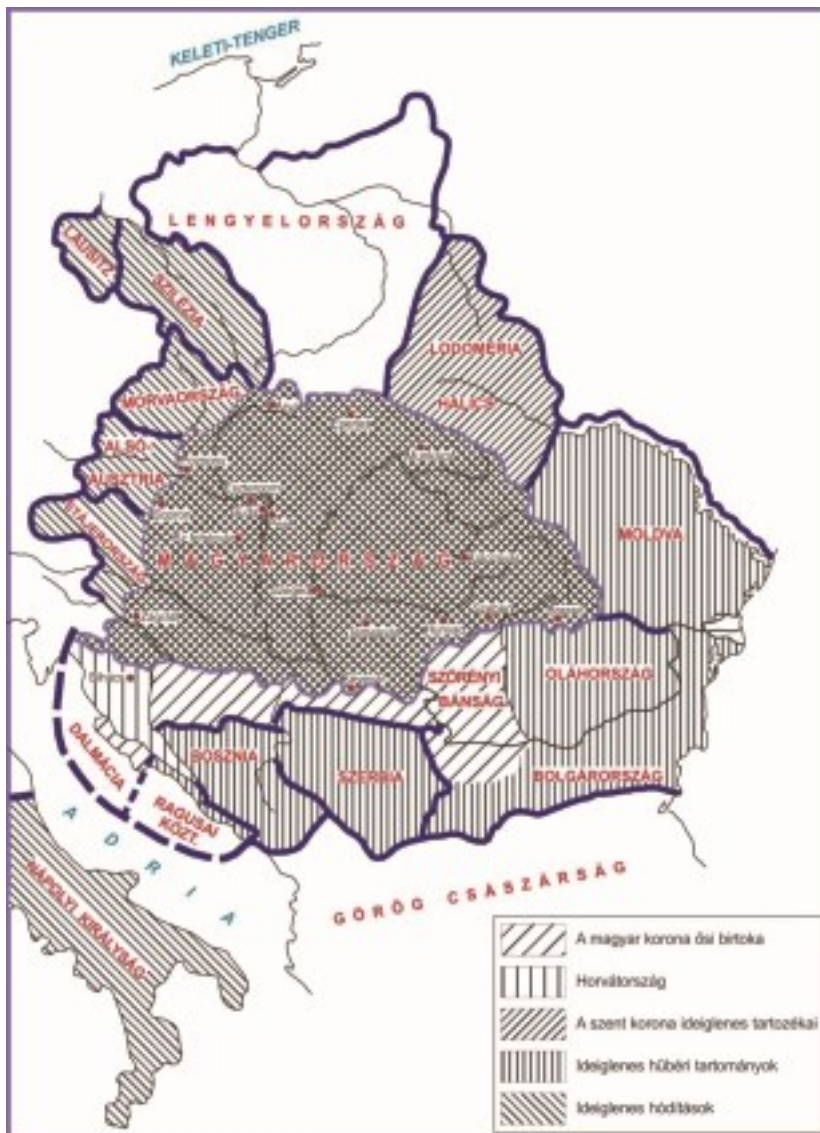
Szamel Katalin: A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon. Budapest, 1981. Államigazgatási Szervezési Intézet.

A szerző áttekinti a „Délvidék” történetileg változó értelmezhetőségének összefüggéseit. Az ország a honfoglalástól kezdve a leginkább Dél felé volt nyitott, itt jelentek meg a nagyhatalmi vetélkedések területi következményei. Az Árpád-ház időszakában kiépült déli irányban a vazallus melléktartományok időben változó rendje, majd a magyar hatalmi állás csökkenésével ezek sorban elvesztek. A bánsági rendszer lényegében előre tolt védelmi területi struktúra volt. A török hódoltság időszakában alapvetően megváltozott az ország déli részének a helyzete. A török elleni védelem jegyében kiépített Katonai Határőrvidék önálló védelmi képződmény volt az ország déli határai mentén. Polgárosítása meglehetősen későn fejeződött be. A mindenkori államterület déli részének közigazgatási tagolása Szent Istvántól II. József-ig folyamatosan változott. Átalakult a megyék területe, mozgott székhelyük, valamint korszakonként a domináns igazgatási kompetenciájuk is.

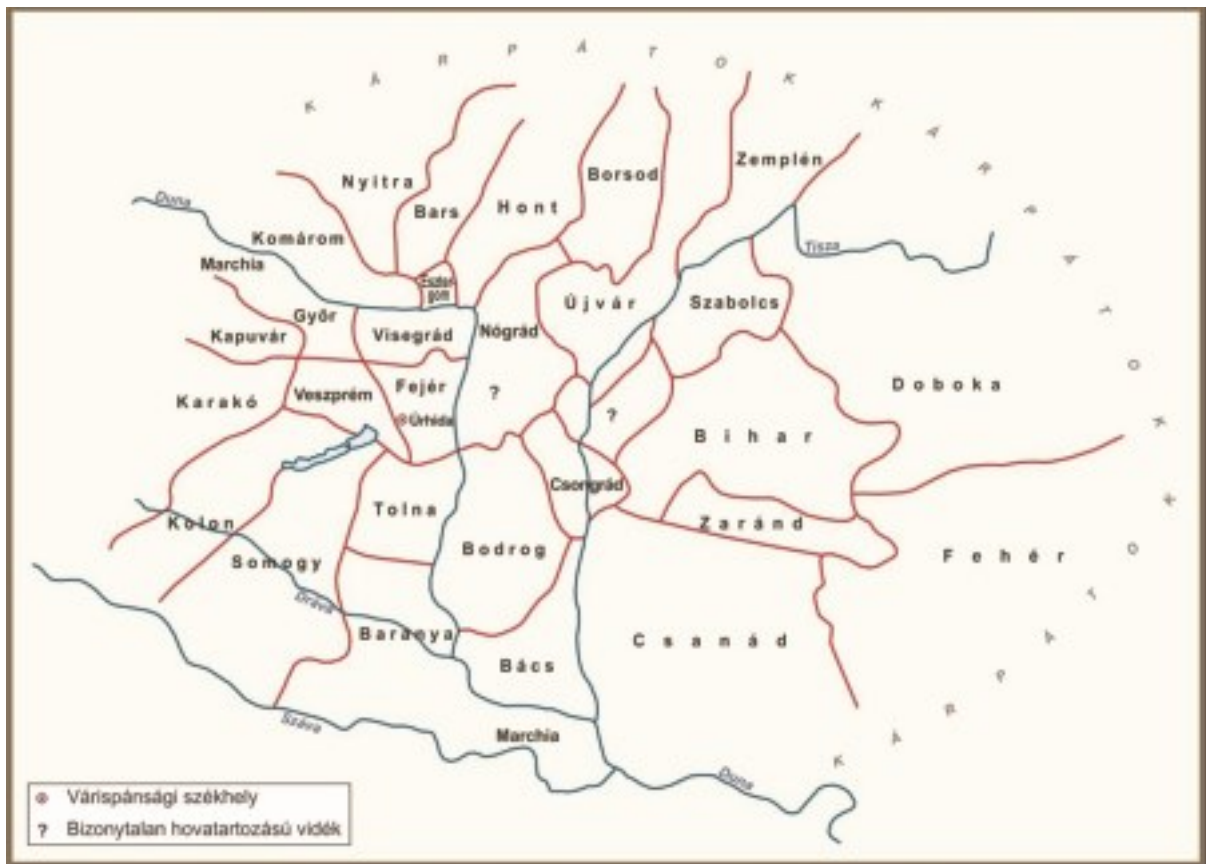
1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

